

WOJCIECH LIS¹

Zakład Historii Nowożytnej do XVIII wieku,
Wydział Historii UAM
ORCID 0000-0002-6036-1524

SKŁAD OSOBOWY KAPITUŁY KOLEGIACKIEJ W ŚRODZIE W PIERWSZEJ POŁOWIE XVIII WIEKU

The personnel composition of the collegiate chapter in Środa in the first half of the 18th century Abstract

The article presents the structure and personnel composition of the collegiate chapter in Środa in the first half of the 18th century. This was one of the most prestigious ecclesiastical bodies in the Polish-Lithuanian Commonwealth. After a brief introduction showing the current state of research on the history and related sources, the following three parts shortly describe the beginnings of the chapter in Środa, the salaries, rights and obligations of prelates and canons. Moreover, the author discusses the issues related to the staffing of prebends, the accumulation of benefices, and the interpretation of archival sources.

Keywords: Środa, collegiate chapter, clergy, 18th century, Catholic Church

Abstrakt

Niniejszy artykuł poświęcono strukturze i składowi personalnemu kapituły kościoła kolegiackiego w Środzie w 1. poł. XVIII w., będącej swego czasu jedną z bardziej prestiżowych korporacji duchownych na terenie Rzeczypospolitej. Po krótkim wstępie ukazującym dotychczasowy stan badań oraz wykorzystane źródła, w trzech kolejnych częściach pokrótce opisano początki kapituły średzkiej, uposażenie oraz prawa i obowiązki prałatów i kanoników, a także kwestie związane m.in. z obsadą prebend, kumulacją beneficjów oraz analizą materiału.

Słowa kluczowe: Środa, kapituła kolegiacka, duchowieństwo, XVIII wiek, Kościół katolicki

Ostatnie lata przyniosły znaczny rozwój badań nad dziejami różnego rodzaju korporacji duchowieństwa, zarówno w formie badań prozopograficznych, bibliologicznych, jak

¹ Wojciech Lis – mgr historii, doktorant w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych UAM w Poznaniu, zatrudniony w Muzeum Ziemi Średzkiej – Dwór w Koszutach. Główne zainteresowania: dzieje miast w okresie staropolskim, w szczególności Środy Wielkopolskiej. Mail: wojciech.lis@amu.edu.pl.

i edycji źródłowych akt i dokumentów². Spośród kilkudziesięciu kapituł katedralnych i kolegiackich, które funkcjonowały na terenie Rzeczypospolitej, część z nich doczekała się już swoich opracowań³. Znaczna jednak część czeka na badania, które są utrudnione chociażby z powodu bardzo rozproszonej podstawy źródłowej lub całkowitego braku materiałów.

Jedną z takich kapituł, której dzieje do tej pory nie zostały gruntownie zbadane, jest kapituła kolegiacka Wniebowzięcia NMP w Środzie w diecezji poznańskiej. Niewielka broszura ks. J. Kilarńskiego z lat 30. XX w. nosi znamiona przewodnika sakralnego i praktycznie nie zajmuje się funkcjonowaniem kapituły⁴. Z kolei ks. J. Nowacki w wiekopomnych *Dziejach archidiecezji poznańskiej* poświęcił kapitule nieco ponad trzy strony, skupiając się głównie na jej początkach, skromnych informacjach o uposażeniu, niektórych duchownych oraz spuściźnie⁵. W ostatnich latach dziejami kościoła kolegiackiego w Środzie zajmowali się w swoich pracach magisterskich ks. P. Kuś⁶ i ks. B. Strugarek⁷ oraz w obszernej monografii B. Urbańska⁸. Niniejszy artykuł zatem jest pierwszą próbą ujęcia, na niewielkiej przestrzeni czasowej, struktury tej korporacji duchowieństwa. Ramy chronologiczne artykułu zostały ograniczone do 1. poł. XVIII w., co związane jest z dotychczasowymi badaniami autora i pracami prowadzonymi w ramach przygotowania rozprawy doktorskiej poświęconej dziejom Środy w XVIII w. Wybór ten został podyktowany również faktem zachowania się w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu księgi protokołów kapituły średzkiej z lat 1660-1758⁹, zawierającej niezwykle cenne informacje na temat członków kapituły, odbywanych posiedzeń, a także spraw organizacyjnych i finansowych. Ponadto w ramach kweryndy uzupełniającej w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu wykorzystano również akta konsystorza poznańskiego, akta czynności biskupów poznańskich, a w mniejszym stopniu także księgi metrykalne, w których również znajduje się wiele istotnych wiadomości na temat poszczególnych członków kapituły, takich jak instytucje kanoniczne, rezygnacje

² Od momentu wydania przez P. Dembińskiego monumentalnego studium prozopograficznego poznańskiej kapituły katedralnej w XV w. (*Poznańska kapituła katedralna schyłku wieków średnich*, Poznań 2012) pojawiło się wiele opracowań i edycji, wśród których na szczególną uwagę zasługują m.in. edycja źródłowa akt kapituły wileńskiej z początku XVI w. (*Acta capituli ecclesiae cathedralis Vilnensis saec. XVI-XVIII*, t. 1: 1502-1533, wyd. D. Antanavičius, Wilno 2018), studia nad dziejami kapituł katedralnych w Chełmży, Chełmie i Krakowie (R. Krajniak, *Duchowieństwo kapituły katedralnej w Chełmży do 1466 roku*, Toruń 2013; J.R. Marczewski, *Dzieje chełmskiej kapituły katedralnej obrządku łacińskiego*, Lublin 2013; B. Przybyszewski, *Katalog kanoników krakowskiej kapituły katedralnej w XVIII wieku*, Kraków 2009) oraz kapituły kolegiackiej w Kruszwicy (A. Szudrowicz, *Kapituła kruszwicka*, Kruszwica 2013) czy opracowania z kręgu tematyki bibliologicznej (T. Moskal, *Książka w kulturze sandomierskiego środowiska kolegiackiego do 1818 roku*, Lublin 2013; B. Iwańska-Cieślak, *Biblioteka kapituły katedralnej we Włocławku*, Bydgoszcz 2013).

³ O badaniach nad kapitułami do końca XX w. szerzej: A. Radziwiński, *Stan i potrzeby badań nad duchowieństwem katedralnym i kolegiackim w Polsce średniowiecznej*, „Nasza Przeszość”, 90/1998, s. 35-56.

⁴ J. Kilarński, *Kolegiata pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Środzie*, Środa, b.d. Publikacja została wydana między 1936 a 1939 „nakładem ks. dr Stanisława Janickiego prepozyta kolegiaty w Środzie”, będącego ostatnim przedwojennym proboszczem średzkiej kolegiaty.

⁵ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 604-607.

⁶ P. Kuś, *Powstanie i rozwój kapituły kolegiackiej w Środzie Wielkopolskiej*, praca magisterska napisana pod kierunkiem ks. dra K. Lutyńskiego, Poznań 1996.

⁷ B. Strugarek, *Historia parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Środzie Wielkopolskiej w latach 1945-2000*, praca magisterska napisana pod kierunkiem ks. dr L. Wilczyńskiego, Poznań 2005.

⁸ B. Urbańska, *Kolegiata w Środzie Wielkopolskiej*, Środa Wielkopolska 2021.

⁹ Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej: AAP), *Księga uchwał kapitułarnych kapituły kolegiaty średzkiej od r. 1660-1758*, sygn. Środa B 1 (dalej: KPKŚ).

z beneficjów czy wzmianki o narodzinach bądź śmierci. W niektórych przypadkach konieczne było również wykorzystanie materiałów z Tek Dworzaczka czy akt kościelnych spoza terenu diecezji poznańskiej¹⁰.

1. Początki kapituły

Erygowanie kapituły miało miejsce 13 listopada 1423 r. na mocy dokumentu Mikołaja z Kik, wikariusza generalnego poznańskiego¹¹ w wyniku podniesienia dotychczasowej plebanii do rangi prepozytury oraz utworzenia dziekanii i pięciu kanonii. Fundacja ta została potwierdzona 20 listopada 1428 r. przez biskupa poznańskiego Stanisława Ciołka¹², przez co średzka kapituła była czwartą istniejącą, po kapitułach NMP in Summo w Poznaniu, w Głuszynie i w Warszawie, kapitułą kolegiacką na terenie diecezji poznańskiej¹³. Z biegiem lat utworzono kustodię (1448¹⁴) jako trzecią prałaturę oraz dwie kolejne kanonie. Najprawdopodobniej w momencie utworzenia kolegiaty podjęto również prace nad budową obecnego kościoła farnego, która z przerwami trwała około 100 lat¹⁵.

Pierwotnie większość prałatów i kanoników pochodziła z rodzin szlacheckich, zaś prepozyt często awansował na wyższe godności, np. biskupów, a nawet arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa Polski¹⁶. Jednak w przeciwieństwie do kapituł katedralnych gnieźnieńskiej czy poznańskiej, w skład średzkiej kapituły wchodziła również znaczna liczba przedstawicieli rodzin mieszczańskich¹⁷, którzy pochodzili przede wszystkim ze Środy, ale również z innych ośrodków, takich jak Poznań, Bydgoszcz, Miłosław czy Pызdry¹⁸.

¹⁰ M.in. akta wizytacji archidiecezji gnieźnieńskiej (np. Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, A. Cons. E 18: Wizytacja Antoniego Wyzalkowskiego dekanatów: gnieźnieńskiego Świętej Trójcy, gnieźnieńskiego Św. Piotra i Pawła, gnieźnieńskiego Św. Michała, łekneńskiego i znińskiego, 1766-1767).

¹¹ Oryginał aktu erekcyjnego nie zachował się. Treść dokumentu znana jest z wpisu do ksiąg konsysołarskich poznańskich z 9 V 1585 (AAP, AC 126, k. 266-269v; druk: *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 8, Poznań 1989, nr 978).

¹² *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 5, Poznań 1908, nr 491.

¹³ J. Nowacki, dz. cyt., s. 604.

¹⁴ AAP, AE I, k. 153v.

¹⁵ Ogólnie jako czas budowy kościoła kolegiackiego w Środzie przyjmuje się lata 1423-1428 (np. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5: *Województwo poznańskie*, z. 24: *Powiat średzki*, red. T. Ruszczyńska, A. Sławska, Warszawa 1964, s. 22), jednak tak krótki czas wydaje się mało prawdopodobny. Pierwotnie była to świątynia jednonawowa z prezbiterium, w późniejszych latach (przełom XV/XVI w.) została rozbudowana o dwie nawy boczne i wieżę, która powstała prawdopodobnie między 1520 a 1526 r., co mogą sugerować legat testamentowy Marcina czapnika, mieszczanina średzkiego z 1520 r. (Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APPoz.), Akta miasta Środy, I/30, k. 93) oraz graficzne przedstawienie Środy na mapie Polski autorstwa Bernarda Wapowskiego z 1526 r., który opatrzył Środę na mapie wyobrażeniem zbliżonym do bryły średzkiej kolegiaty (B. Wapowski, *Mappa in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars*, skala ok. 1:1000000, drukarnia F. Ungler, Kraków 1526-1528; oryginał mapy zaginiony, znane nieliczne fragmenty zachowane w kopiach).

¹⁶ Znanych jest pięciu prepozytów kolegiaty średzkiej, którzy z czasem zostali prymasami (1426-1429? Władysław Oporowski; 1509-1510 Jan Łaski; 1510-1527 Andrzej Krzycki; 1606-1627 Maciej Łubieński; 1794-1828 Teofil Wolicki).

¹⁷ Dla porównania, w przypadku kapituły katedralnej gnieźnieńskiej w latach 1408-1448 zaledwie 4 na 101 prałatów i kanoników pochodziło z rodzin mieszczańskich i patrycjuszowskich (M. Czyżak, *Kapituła katedralna w Gnieźnie w świetle metryki z lat 1408-1448*, Poznań 2003, s. 307-407), zaś w kapitule katedralnej poznańskiej na ponad 250 prebendarzy w latach 1428-1500 zaledwie 21 osób zostało zidentyfikowanych jako „mieszczanie i domniemani mieszczanie” (P. Dembiński, dz. cyt., s. 130).

¹⁸ Dane na podstawie kartoteki prałatów i kanoników średzkich z lat 1423-1890 (w zbiorach autora).

Zgodnie z postanowieniami aktu erekcyjnego *cura animarum* pozostawała w gestii dziekana (w późniejszym czasie również kustosza) oraz kanoników, którzy byli zobowiązani do codziennego odprawiania oficjów i porannej mszy, a w niedziele i święta sumy wraz z rektorem i klerykami szkoły parafialnej. Dozwolona była również kumulacja beneficjów, także tych związanych z obowiązkiem duszpasterskim, jednak w przypadku nierezydowania przy kolegiacie każdy kanonik zobowiązany był do ustanowienia swojego zastępcy-wikariusza¹⁹. Zakres obowiązków kanoników oraz formy świadczeń prepozytury na rzecz duszpasterstwa niejednokrotnie były przyczyną sporów toczących się między prepozytem a pozostałymi prałatami i kanonikami²⁰. Najpoważniejsze z nich miały miejsce w 1435 i 1535 r. Pierwszy z nich dotarł aż przed sobór w Bazylei, który zlecił prymasowi Polski Wojciechowi Jastrzębcowi rozwiązanie sprawy²¹, zaś drugi zakończył się arbitrażem wyznaczonym przez biskupa poznańskiego Jana Latańskiego²².

2. Struktura kapituły, prawa i obowiązki prałatów i kanoników

Z początkiem XVIII w. w skład kapituły średzkiej wchodziło trzech prałatów (prepozyt – z prawem prezenty króla, dziekan – z prawem prezenty magistratu średzkiego, kustosz – z prawem prezenty kapituły) oraz siedmiu kanoników, którzy według stanu z 1737 r.²³ byli osadzeni na następujących kanoniach:

1. *fundi* Murzynowo²⁴ (I) – z prawem patronatu należącym do kapituły;
2. *fundi* Piątkowo²⁵ (względnie Piątkowo i Starkówiec²⁶) – z prawem patronatu należącym do kapituły;
3. *fundi* Brodowo²⁷ – z prawem patronatu należącym do dziedziców wsi Brodowo;
4. *fundi* Szylingów – z prawem patronatu należącym do spadkobierców poznańskiej rodziny Szylingów²⁸;
5. *fundi* Murzynowo (II) – z prawem patronatu należącym do kapituły;
6. *fundi* Wronowskich (lub Wnorowskich) Kamienicznych – z prawem patronatu należącym do średzkiej rodziny Kamienicznych;

¹⁹ J. Nowacki, dz. cyt., s. 604-605.

²⁰ Tamże, s. 605.

²¹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 10, Poznań 1993, nr 1388.

²² AAP, DSperg 14.

²³ AAP, AV 23, k. 51.

²⁴ Murzynowo Kościelne, wieś w woj. kaliskim, pow. pyzdrskim, par. własna włączona do kolegiaty średzkiej, ok. 15 km na wschód od Środy.

²⁵ Czarne Piątkowo, wieś w woj. kaliskim, pow. pyzdrskim, par. Winna Góra, ok. 12 km na południowy wschód od Środy.

²⁶ Starkówiec, wieś sąsiadująca bezpośrednio z Czarnym Piątkowem, woj. kaliskie, pow. pyzdrski, par. Winna Góra.

²⁷ Brodowo, wieś w woj. kaliskim, pow. pyzdrskim, par. Nietrzezanowo, ok. 5 km na południowy wschód od Środy.

²⁸ W 1735 r. jednym ze spadkobierców Szylingów był Jan Chodykiewicz (zm. 1742), kantor kolegiaty św. Marii Magdaleny w Poznaniu (AAP, AC 202, k. 106v).

7. *fundi* Chłapowo²⁹ (względnie Lipe³⁰ i Chłapowo) – z prawem patronatu należącym do średzkiej rodziny Kamienicznych³¹.

Podstawowym prawem, jak i obowiązkiem każdego członka kapituły, był udział w jej posiedzeniach, które odbywały się co miesiąc³². Główne kapituły sprawowano zaś w wigilię święta patronalnego kolegiaty, czyli uroczystości Wniebowzięcia NMP, tj. 14 sierpnia³³. Jej obrady zazwyczaj zaczynały się „starym prawem” po zakończeniu nieszpórów³⁴ i trwały dość długo, stąd też były one zawieszane po wyborze notariusza kapituły i przenoszone na późniejszy termin (najczęściej na którąś z sesji comiesięcznych we wrześniu lub październiku), kiedy dokonywano sprawozdania z dochodów i wydatków za upływający rok, wyboru prokuratora i podjęcia uchwał kapitulnych³⁵. W nadzwyczajnych przypadkach kapituła mogła jednak zebrać się w dowolnym terminie w sprawach, które wymagały szczególnej uwagi³⁶. W przypadku nieobecności prałata czy kanonika wymagano podania powodu.

W ramach codziennego kultu Bożego członkowie kapituły byli zobowiązani do odprawiania stosownych nabożeństw i odmawiania modlitw. Z wizytacji S. Kaczkowskiego z 1737 r. wynika, że prałaci i kanonicy winni codziennie odprawiać *cursus* o Najświętszej Maryi Pannie, a w soboty (zwalniając z tego dziekana) mszę śpiewaną o NMP, zaś w główne uroczystości poświęcone Chrystusowi, NMP, Apostołom oraz w Boże Ciało i Pamiątkę Poświęcenia Kościoła zobowiązani byli do śpiewania godzin kanonicznych³⁷.

Do wspólnych obowiązków dziekana i kanoników, jak to już zostało wcześniej wspomniane, należała opieka duszpasterska nad parafią, co wynikało z postanowień arbitrażu z 1535 r. Z jej tytułu duchowni otrzymywali dziesięciny i meszne z większości miejscowości i części miasta Środy. Pozostałe dochody z tych świadczeń pobierał prepozyt, do którego należał również majątek Topola³⁸. Prebendarze posiadali ponadto prawo do pobierania wspólnych dochodów określanych jako „dochody stołu kapituły”, które pochodziły przede wszystkim z zapisów czynszów oraz legatów na rzecz całej kapituły. Oprócz tego każdy z duchownych czerpał odrębne dochody z tytułu sprawowania posługi przy poszczególnych altariach³⁹, co wynikało z warunków uwzględnionych w poszczególnych zapisach fundacyjnych, jak rów-

²⁹ Chłapowo, wieś w woj. Kaliskim, pow. Pyzdrskim, par. Grodziszczko, ok. 10 km na północny wschód od Środy.

³⁰ Lipie, wieś w woj. Kaliskim, pow. Pyzdrski, par. Miłostaw, ok. 20 km na wschód od Środy.

³¹ Por. P.F. Neumann, *Kościół Środy Wielkopolskiej według akt wizytacji Franciszka Ksawerego Rydzynskiego z 1777 roku*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski”, 12/2017, s. 46, 80, gdzie w miejsce *fundi* Chłapowo wymieniona została druga kanonia *fundi* Kamienicznych.

³² W protokolarzu pojawiają się wzmianki o nieodbytych kapitułach. Np. 6 V 1708 kapituła nie zebrała się *ob defectu fratrum* (KPKŚ, s. 141). Z kolei pomiędzy czerwcem 1709 a kwietniem 1710 posiedzenia nie odbywały się z powodu wielkiej zarazy (KPKŚ, s. 150-151).

³³ Np. KPKŚ, s. 131, 133, 134 i in.

³⁴ Np. KPKŚ, s. 131 (14 VIII 1701): „Hac die secundum antiquam legem, finitis vespere admodi reverendi capitulares ad peragendum capitulum convenerunt...”

³⁵ Np. KPKŚ, s. 131, 133, 134, 141 i in.

³⁶ Np. KPKŚ, s. 132 (3 II 1702) – decyzja w sprawie wszczęcia sprawy przed oficjałem o zapłacenie zaległych czynszów zarówno przez szlachtę, jak i mieszczan: „In praesenti capitulo reverendi capitulares videando inopiam suam ex non persolutis a multo tempore censibus causatam, constituerunt sic: Omnes debitores, tam nobiles quam cives, citendur ad reverendissimum Officium et quandoquidem sponte debita nollunt reddere, variis modis cogi debent ad reddendum”.

³⁷ AAP, AV 23, k. 50v.

³⁸ Topola, niewielka wieś pomiędzy Środą a Jarosławcem.

³⁹ Dokładny wykaz altarii (na podstawie wizytacji z 1777 r.): P.F. Neumann, dz. cyt., s. 38-41.

niez uposażeń kanonii, na które składały się nieruchomości i parcele w mieście czy grunty pod miastem⁴⁰. Równie ważnym zadaniem kapituły, które realizowała wraz z ekonomami kościoła, była dbałość o należyty stan świątyni i jej wyposażenia⁴¹.

Obok duszpasterstwa, istotną sprawą leżącą w gestii kapituły, było prowadzenie szkoły parafialnej. Choć pierwsze wzmianki o rektorach szkoły kolegiackiej pochodzą z XVI w., to w 1696 r. kolegiata nie dysponowała ani budynkiem szkolnym, ani nauczycielem, co wynikało z kiepskiej kondycji finansowej kapituły. Wobec tego odbudowę szkoły i zatrudnienie rektora przerzucono na magistrat⁴², a efekty tej decyzji były widoczne podczas wizytacji w 1728⁴³ i 1737 r.⁴⁴

Ważnym przywilejem kapituły średzkiej było prawo patronatu względem kustodii, trzech własnych kanonii (Murzynowo I oraz II, Piątkowo/Starkówiec) oraz kościoła parafialnego w Murzynowie Kościelnym, który w 1428 r. został włączony do uposażenia kapituły⁴⁵. Z tego tytułu kanonicy zobowiązani byli do ponoszenia ciężarów utrzymania kościoła, a także wyboru spośród swoich członków duchownego w charakterze komendarza celem sprawowania tam posługi duszpasterskiej⁴⁶.

3. Wyniki kwerendy

W toku kwerendy archiwalnej przeprowadzonej na potrzeby niniejszego artykułu udało się ustalić 40 nazwisk duchownych, którzy byli związani z kapitułą średzką w badanym okresie⁴⁷. Wśród nich znalazło się 5 prepozytów, 3 dziekanów, 5 kustoszy i 34 kanoników. Łącznie dałoby to 47 osób, jednak zdarzały się przypadki, że część kanoników dostępowala z czasem awansu na wakujące prałatury.

Z racji szczątkowych danych dotyczących pochodzenia kanoników niezwykle trudno dokonać analizy struktury społecznej. Niemniej udało się ustalić, że 9 z 40 prałatów i kanoników wywodziło ze stanu szlacheckiego, z czego aż trzech pochodziło z rodziny Madalińskich (Józef Wojciech, Stefan, Wojciech) w ziemi nurskiej. W tej grupie znalazło się 5 prepozytów (wszystkie osoby piastujące tę godność w 1. poł. XVIII w. pochodziły ze szlachty), 1 kustosz i 3 kanoników. Z kolei tylko w stosunku do Józefa Niklewicza udało się ustalić, że urodził się w rodzinie mieszczańskiej w Miechowie w Małopolsce⁴⁸, natomiast

⁴⁰ Szczegółowe wykazy dochodów zostały sporządzone podczas wizytacji: M. Zalasowskiego w 1696 (AAP, AV 18, k. 290-314v) oraz W. Robertsona w 1744 (AAP, AV 28, k. 110-132v). Ponadto odpisy wszystkich zapisów zostały zebrane w księdze odpisów dokumentów kolegiaty średzkiej z przełomu XVII i XVIII w. (AAP, PA 425/2).

⁴¹ Np. KPKŚ, s. 163-164 (8 X 1718) – „kontrakt wielebnej kapituły z organmistrzem” na naprawę organów w kolegiacie.

⁴² AAP, AV 18, k. 314.

⁴³ AAP, AV 20, k. 533v.

⁴⁴ AAP, AV 23, k. 59v. Wizytator zaznaczył, że kantor i rektor szkoły są opłacani zgodnie z wyrokiem (arbitrażem) z 1535 r. i dokumentem erekcyjnym kościoła.

⁴⁵ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 5, Poznań 1908, nr 491 (tu błąd wydawców: zamiast o kolegiacie średzkiej mówi się o kolegiacie śremskiej, która nigdy nie istniała).

⁴⁶ Tendencja ta zmieniła się dopiero w 2. poł. XVIII w., kiedy duszpasterstwo w Murzynowie zaczęli sprawować duchowni spoza kręgu kapituły średzkiej, zaś z 1800 r. pochodzi zachowany kontrakt zawarty między kapitułą a dominikaninem Kazimierzem Żebrowskim (druk: A. Krystkowiak, W. Lis, *Dzieje parafii pw. św. Jana Chrzciciela w Murzynowie Kościelnym*, Poznań 2017, s. 159-161, na s. 19-20 szerzej o problemie).

⁴⁷ Szczegółowy wykaz źródeł i opracowań wykorzystanych podczas kwerendy znajduje się w bibliografii.

⁴⁸ AD Kielce, Księga ochrzczonych parafii Miechów 1676-1730, s. 192; APoz., Poznań Gr. 587, k. 80v.

w przypadku pozostałych można przypuszczać, że byli związani z kręgiem mieszczańskim (np. Kasper Czaplicki, przypuszczalnie brat Piotra, mieszczanina średzkiego⁴⁹), jednak jest to możliwe do ustalenia wyłącznie w toku dalszej kwerendy źródłowej, gdy uda się odnaleźć wzmianki o rodzinach poszczególnych duchownych.

Problematyczne okazało się rozróżnienie dwóch kanonii *fundi* Murzynowo i ich obsady personalnej. Powodem jest wprowadzenie w protokołach wizytacyjnych numeracji obu tych kanonii⁵⁰, zaś we wpisach w protokolarzu kapituły średzkiej, czy w aktach konsystorskich poznańskich dotyczących instytucji kanonicznych tej numeracji przeważnie nie uwzględniano, co powoduje niemały kłopot przy właściwej identyfikacji tych dwóch beneficjów. W przypadku braku *fundum* podanego w instytucji kanonicznej w aktach konsystorza były one w znacznej mierze rekonstruowane w oparciu o nazwisko poprzednika na danej prebendzie. Wyłącznie w przypadku trzech kanoników (Jakuba Mędelskiego, Macieja Szopniewskiego i Sebastiana Żaglewskiego) nie udało się dokładnie przypisać posiadanej kanonii. Kwestia ciągłości obsadzania prałatur i kanonii była dość sporym problemem kapituły średzkiej. O ile w przypadku prałatur okres wakatu po śmierci lub rezygnacji prałata był stosunkowo krótki i kwestię prezentowania kandydata, instytucji i wprowadzenia rozwiązywano w przeciągu kilku tygodni⁵¹, o tyle w przypadku poszczególnych kanonii zdarzały się dłuższe okresy wakatów.

Tabela 1. Wykaz posiadaczy prebend przy kapitule kolegiackiej średzkiej w 1. poł. XVIII w. (oprac. własne).

Prebenda	Nazwiska posiadaczy
Prepozytura	1699-1710 Józef Melchior Cielecki (†)
	1710-1730 Stanisław Kierski (rez.)
	1730-1736 Józef Wojciech Madaliński (rez.)
	1736-1740 Stefan Madaliński (†)
	1740-1775 Jan Woroniecki (†)
Dziekania	1679-1703 Andrzej Maciejewicz (†)
	1703-1709 Franciszek Balcerowicz (†)
	1710-1735 Maciej Szymański (†)
	1735-1765 Franciszek Moliński (†)
	1698-1702 vacat
Kustodia	1702-1708 Ludwik Bogurski (rez.)
	1708-1735 Jakub Mędelski (†)
	1735-1740 Michał Leporowski (†)
	1740-1751 Jakub Józef Goździcki (†)

⁴⁹ AAP, AC 194, k. 570 (1726) – Piotr Czaplicki mieszczanin średzki podejmuje sumę pieniężną z rąk Kaspra Feliksiewicza podkustosza katedralnego poznańskiego na msze za duszę kapłana Kaspra zapisaną przez dziekana średzkiego. Wspomnianym „kapłanem Kasprem” jest najprawdopodobniej właśnie Kasper Czaplicki zmarły w 1720 r.

⁵⁰ AAP, AV 23, k. 58-58v (1737); AV 28, k. 106-131v (1744).

⁵¹ Wyjątkiem była sytuacja po śmierci kustosa Mikołaja Czumińskiego w 1698 r., kiedy to wyniknął spór o prawo prezenty w stosunku do kustodii. Pierwotna kandydatura Ludwika Bogurskiego została zaskarżona przez Stanisława Korniewicza i Jakuba Mędelskiego i skutecznie odrzucona, wskutek czego kustoszem wybrano Franciszka Balcerowicza, który nie przyjął nominacji (KPKŚ, s. 126, 127). Dopiero w 1702 r. ponownie wybrano Bogurskiego, co zostało ostatecznie przyjęte (wzmiankowany od 14 VIII 1702; KPKŚ, s. 133).

Prebenda	Nazwiska posiadaczy
Kanonie <i>fundi</i> Murzynowo (I, II) ^A	1680-1703 Franciszek Balcerowicz (rez.)
	1699-1738 Łukasz Wiśniewicz (†)
	1704-1712 Bartłomiej Bodoński (Bogdański) (rez.)
	1712-1717 Wojciech Szablikiewicz
	1721-1724 Stanisław Grzegorz Waryski (rez.)
	1729-1769(?) Jan Kanty Jurdzeński (†)
	1736-1739 Jan Woroniecki (rez.)
	1739-? Wojciech Madaliński
	?-1749 Sebastian Jankiewicz (rez.)
	1749-1752 Mateusz Białecki (†)
	Kasper Czaplicki (1729 wymieniony jako zm. posesor)
Kanonnia <i>fundi</i> Piątkowo/Starkówiec	1695-1710 Maciej Szymański (rez.)
	1710-1728 vacat
	1728-1776 Sebastian Jankiewicz (†)
Kanonnia <i>fundi</i> Brodowo	1679-1706 Bartłomiej Borzęcki (†)
	1706-1707 vacat
	1707-1712 Tomasz Pietrowski (Piotrowski) (†)
	1712-1717 vacat
	1717-1721 Kasper Czaplicki (†)
	1721-1729 vacat
	1729-1740 Jakub Józef Goździcki (rez.)
	1741-? Walenty Kostrzyński
	1746-1749 Stanisław Ignacy Foltański (rez.)
1749-? Wojciech Turobojski	
Kanonnia <i>fundi</i> Szylingów	1696-1702 Stanisław Antoni Korniewicz (rez.)
	1703-1724 vacat
	1724-1735 Michał Leporowski (rez.)
	1735-? Andrzej Paruszkiewicz
Kanonnia <i>fundi</i> Wnorowskich-Kamienicznych	?-1715 vacat
	1715-1735 Franciszek Moliński (rez.)
	1735-? Maciej Wulkański
	1741-1743 Andrzej Liszkowski (rez.)
	1743-1744 Stanisław Górczyński
	1744 Maciej Wulkański
	?-1749 Józef Niklewicz (rez.)
1749-1752 Józef Wyrzykowski (rez.)	
Kanonnia <i>fundi</i> Chłapowo/Lipe	1680-1702 Michał Kostanowicz (†)
	1703-1729 Franciszek Wiśniewicz (†)
	1729-1733 vacat
	1733-1737 Wawrzyniec Tomanowski (†)
	1737-? vacat

A Kanonie połączone w wykazie z powodu problemów z dokładną identyfikacją.

Objaśnienia: (rez.) – rezygnacja; (†) – w dożywotnim posiadaniu; w przypadku braku wzmianki o opuszczeniu prebendy wskutek zgonu lub rezygnacji informacja pominięta

Kolejną ważną kwestią, która pojawiła się w toku badań nad strukturą personalną kapituły średzkiej, było zjawisko kumulacji beneficjów. Pomimo faktu, że od czasów Soboru Trydencckiego władze kościelne podejmowały walkę z gromadzeniem dóbr i stanowisk, zwłaszcza

duszpasterskich, i problemem nierezydowania duchownych przy swoich plebaniach⁵², znaczna część członków kapituły średzkiej posiadała beneficja plebańskie, zwłaszcza w okolicach Środy, aby móc pogodzić obowiązki duszpasterskie we własnych parafiach wraz z udziałem w życiu kapituły. Najczęściej posiadanymi plebaniami (nie licząc Murzynowa Kościelnego, które przypadało w udziale kanonikom średzkim „z urzędu”) były Koszuty, Mączniki, Nietrzanowo i Śnieciska, leżące w promieniu niespełna 10 km od Środy⁵³. Innym rodzajem dóbr, które kumulowali prałaci i kanonicy, były kościoły o charakterze sukursalnym (tzw. oratoria) znajdujące się w Środzie, które zwyczajowo nazywano „prepozyturami”. Były to kościoły: Wszystkich Świętych na Przedmieściu Góreckim, św. Idziego na Przedmieściu Pyzdrskim oraz św. Sebastiana przy drodze wrzesińskiej. Jednak podobnie jak w przypadku plebanii murzynowskiej oraz poszczególnych altarii w kolegiacie średzkiej obsada tych kościołów wynikała wprost z zapisów fundacyjnych, które zobowiązywały kapitułę średzką do obsadzania tych beneficjów swoimi członkami. Odrębną kwestię stanowi łączenie godności w randze kanonii i prałatur. W przypadku członków średzkiej kapituły zjawisko to prezentuje się następująco:

Tabela 2. Kumulacja beneficjów przez prałatów i kanoników kapituły średzkiej (oprac. własne)

Imię i nazwisko, beneficjum posiadane w Środzie	Kumulowane kanonie i prałatury poza Środą
Cielecki Józef Melchior h. Zaremba, prepozyt (1699-1710)	Plock: kanonia (b. d.)
Kierski Stanisław h. Jastrzębiec, prepozyt (1710-1730)	Kamieniec: dziekania (b. d.) Poznań – katedra: dziekania (1699-1730)
Madaliński Józef Wojciech h. Laryssa, prepozyt (1730-1736)	Gniezno – katedra: kanonia <i>fundi</i> Trląg (1737-1739) Poznań – katedra: - kanonia <i>fundi</i> Dalabuszki (od 1710) - kanonia <i>fundi</i> Chwałkowo (wzmiankowany 1719-1720) - dziekania (koadiutoria 1728; 1730-1739)
Medelski (Mędelski) Jakub, kanonik (1695-1708), następnie kustosz (1708-1735)	Poznań – Summum: - kanonia <i>fundi</i> Lipie (od 1710) - kanonia <i>fundi</i> Kórnik (rezygnacja 1727)
Waryski Stanisław Grzegorz, kanonik (1721-1724)	Poznań – św. Mikołaj: kanonia (1717-1745)
Woroniecki Jan h. Korybut, kanonik (1736-1739), następnie prepozyt (1740-1775)	Poznań – katedra: kanonia <i>fundi</i> Wyskoć (1738-1775)

Wśród duchowieństwa kapituły średzkiej można również znaleźć osoby, które rozwijały swoją karierę w kręgach administracji królewskiej jako sekretarze (Józef Melchior Cielecki, Stanisław Kierski), jak również na niwie akademickiej w Akademii Lubrańskiego w Poznaniu (Stanisław Grzegorz Waryski, Stanisław Foltański)⁵⁴. Z racji szczątkowych wzmianek o tej formie działalności, które wymagają przeprowadzenia szerszej kwerendy, zjawisko to zostało jedynie zasygnalizowane.

⁵² S. Litak, *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 315.

⁵³ Wyjątek stanowili prepozyt Józef Melchior Cielecki posiadający plebanię w Lubaszcu oraz kanonik Józef Zakrzewski posiadający plebanię w Polanowicach (diec. włocławska).

⁵⁴ J. Wiesiołowski, *Krakowscy profesorowie Akademii Lubrańskiego. Materiały*, „Kronika Miasta Poznania”, 2/1999, s. 314, 319.

Nie sposób pominąć również faktu działalności fundacyjnej duchownych związanych ze średzką kapitułą kolegiacką. W trakcie pracy nad niniejszym artykułem udało się dotrzeć do dwóch testamentów – kustosza Jakuba Mędelskiego (zm. 1735) z 15 marca 1727 r.⁵⁵ i dziekana Macieja Szymańskiego (zm. 1735) z 8 marca 1735 r.⁵⁶ W przypadku kustosza Mędelskiego w jednej z wielu dyspozycji, jakie uczynił w swoim testamencie, wprost informuje o braku fundacji, gdyż nie przechowywał żadnych pieniędzy, niemniej można znaleźć wzmianki o przekazaniu pewnych ruchomości lub sprzedaży żywego inwentarza i przekazania uzyskanej gotówki na rzecz Kościoła⁵⁷. Znacznie bogatszym w zapisy był z kolei testament dziekana Szymańskiego, wśród których na pierwszy plan wybija się fundacja ołtarza św. Kajetana w średzkiej fardze, na który przeznaczył 10 talarów, które miały pochodzić z ostatniej prowizji od Macieja Ponińskiego starosty babimojskiego⁵⁸. Ołtarz ten miał znaleźć się w miejscu wcześniejszego ołtarza, „z którego obraz św. Antoniego do inszego ołtarza [został] przeniesiony”⁵⁹, zaś na potrzebę altarysty przekazał swoją rezydencję (legowaną testamentem kanonikowi Wawrzyńcowi Tomanowskiemu), a prawo patronatu zostało przekazane kapitule średzkiej. Każdorazowy altarysta był zobowiązany do odprawiania przy tym ołtarzu jednej mszy śpiewanej w pierwszą niedzielę po św. Kajetanie (tj. 7 VIII)⁶⁰. Oprócz tego Szymański dokonał również zapisów na rzecz szpitala ubogich i reparację kościoła Świętego Ducha⁶¹.

Podsumowanie

Niniejszy artykuł nie wyczerpuje w pełni poruszonych zagadnień. Przyczyn należy upatrywać przede wszystkim w ogromie źródeł koniecznych do przejrzenia, jak również ich rozproszeniu po wielu archiwach, co jest konsekwencją posiadania w niektórych przypadkach przez prałatów i kanoników średzkich beneficjów znajdujących się poza granicami ówczesnej diecezji poznańskiej. Stąd też pewne kwestie zostały jedynie wstępnie zasygnalizowane i w toku dalszych prac nad przygotowywaną przez piszącego te słowa rozprawą doktorską zostaną bardziej szczegółowo rozbudowane. Pozostaje również mieć nadzieję, że rozpoczęte tym sposobem badania nad prozopografią, ustrojem i uposażeniem kapituły średzkiej zaowocują w przyszłości kompleksową monografią tej korporacji duchownej, która w 2023 r. będzie obchodziła 600-lecie swojego istnienia.

⁵⁵ AAP, AC 202, k. 17-20 (*Approbationis testamenti olim illustri Medelski ecclesiae collegiatae Sredensis custodis parochialis Mącznicensis curati*).

⁵⁶ AAP, AC 202, k. 43v-46 (*Approbatio testamenti olim illustri Szymanski decani Srodensis*).

⁵⁷ Mędelski uczynił m.in. następujące zapisy: 10 zł na szpital ubogich (tj. szpital Świętego Ducha w Środzie; nie wskazał jednak źródła gotówki, gdyż sam jej nie posiadał); sprzedaż „wołców dwóch”, 4 wołów i 36 owiec, z których pieniądze zlecił przeznaczyć w części „za jego duszę” i w części na obrót dla kościoła w Rumiejkach (dek. średzki); przekazanie ksiąg pożyczonych od niego przez ks. Jakuba Brukarskiego z kongregacji filipinów w Biechowie na rzecz kolegiaty średzkiej, jak również innych pożyczonych ksiąg; przekazanie zastawionego kielicha mszalnego kolegiacie (AAP, AC 202, k. 17-20).

⁵⁸ Zapis ten został potwierdzony w aktach konsystorza poznańskiego 15 lutego 1737 r. (AAP, AC 203, k. 46v-47).

⁵⁹ O ołtarzu z obrazem św. Antoniego Padewskiego wzmiankuje wizytacja Libowicza z 1727 r. Znajdował się on po prawej stronie przy głównym wejściu do kościoła (AAP, AV 20, k. 530).

⁶⁰ Zapisy te znajdują odzwierciedlenie w wizytacji Rydzińskiego z 1777 r. (por. P.F. Neumann, dz. cyt., s. 35, 39, 44-45, 67-68).

⁶¹ AAP, AC 202, k. 43v-46: na szpital ubogich legował 8 zł, zaś na reparację kościoła Świętego Ducha wyznaczył 10 talarów bitych, które przekazał na ręce mieszczanina Piotra Czaplickiego.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie:
Akta parafii: 19/1, 42/3, 86/12.
Akta wizytacji: A. Cons. E 18.
Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu:
Acta capituli Posnaniensis (CP): 429, 434.
Acta causarum consistorii Posnaniensis (AC): 126, 177, 183, 184, 185, 186, 188, 190, 194, 195, 197, 198, 200, 202, 203, 207, 208, 210, 212, 214, 217, 220.
Acta episcopalia (AE): I, XLI.
Acta sacrorum ordinationum (ASO): 7, 8.
Acta visitationum (AV): 18, 20, 23, 28.
Akta dekanatu średzkiego: DA XXXII/1.
Akta parafii Środa: PA 425/2.
Dokumenty kolegiaty w Środzie: DSperg. 14.
Elenchi (EL): 1, 10.
Księgi metrykalne (PM): 228a/1, 296/1, 298/4.
Środa B 1: *Księga uchwał kapitułarnych kapituły kolegiaty średzkiej, 1660-1758*.
Archiwum Diecezjalne w Kielcach:
Księga ochrzczonych parafii Miechów 1676-1730.
Archiwum Państwowe w Poznaniu:
Akta miasta Środa: I/30, I/37.
Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Koninie (Konin Gr.): 82-86.
Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Poznaniu (Poznań Gr.): 405, 581, 587.

Druki i edycje źródłowe

- Acta capituli ecclesiae cathedralis Vilmensis saec. XVI-XVIII*, t. 1: 1502-1533, wyd. D. Antanavičius, Wilno 2018.
Directorium Divini Officii Ac Missarum Juxta Rubricas Generales Breviarii et Missalis Romani necnon Decreta S.R. C. Ad Usam Almae Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis Accommodatum Pro Anno Domini 1789. Post Bissextilem primo, Łowicz 1789.
Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. 5, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1908; t. 8, 10, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, Poznań 1989, 1993.
Teki Dworzaczka (www.teki.bkpan.poznan.pl).
Materiały kartograficzne
Wapowski B., *Mappa in qua illustrantur ditones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars*, skala ok. 1:1000000, drukarnia F. Ungler, Kraków 1526-1528.

Literatura

- Czyżak M., *Kapituła katedralna w Gnieźnie w świetle metryki z lat 1408-1448*, Poznań 2003.
Dembiński P., *Poznańska kapituła katedralna schyłku wieków średnich*, Poznań 2012.
Iwańska-Cieślak B., *Biblioteka kapituły katedralnej we Włocławku*, Bydgoszcz 2013.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 5: *Województwo poznańskie*, z. 24: *Powiat średzki*, red. T. Ruszczyńska, A. Sławska, Warszawa 1964.
Kilarski J., *Kolegiata pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Środzie*, Środa, b.d.
Krajniak R., *Duchowieństwo kapituły katedralnej w Chełmży do 1466 roku*, Toruń 2013.
Krystkowiak A., Lis W., *Dzieje parafii pw. św. Jana Chrzyciela w Murzynowie Kościelnym*, Poznań 2017.

- Kuś P., *Powstanie i rozwój kapituły kolegiackiej w Środzie Wielkopolskiej*, praca magisterska napisana pod kierunkiem ks. dra K. Lutyńskiego Poznań 1996.
- Lis W., *Wieś szlachecka Koszuty w XVIII wieku w świetle źródeł kościelnych*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. UAM dr hab. M. Zwierzykowskiego, Poznań 2018.
- Litak S., *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 261-481.
- Marczewski J.R., *Dzieje chełmskiej kapituły katedralnej obrządku łacińskiego*, Lublin 2013.
- Moskal T., *Książka w kulturze sandomierskiego środowiska kolegiackiego do 1818 roku*, Lublin 2013.
- Neumann P.F., *Kościół Środy Wielkopolskiej według akt wizytacji Franciszka Ksawerego Rydzyńskiego z 1777 roku*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski”, 12/2017, s. 27-99.
- Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1: *Kościół katedralny w Poznaniu. Studium historyczne*, Poznań 1959; t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964.
- Nowicki M., *Działalność oświatowa i naukowa Akademii Lubrańskiego w XVII i XVIII wieku*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. D. Żołędź-Strzelczyk, Poznań 2011.
- Przybyszewski B., *Katalog kanoników krakowskiej kapituły katedralnej w XVIII wieku*, Kraków 2009.
- Radziwiński A., *Stan i potrzeby badań nad duchowieństwem katedralnym i kolegiackim w Polsce średniowiecznej*, „Nasza Przeszłość”, 90/1998, s. 35-56.
- Strugarek B., *Historia parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Środzie Wielkopolskiej w latach 1945-2000*, praca magisterska napisana pod kierunkiem ks. dra L. Wilczyńskiego, Poznań 2005.
- Szudrowicz A., *Kapituła kruszwicka*, Kruszwica 2013.
- Urbańska B., *Kolegiata w Środzie Wielkopolskiej*, Środa Wielkopolska 2021
- Wiesiołowski J., *Krakowscy profesorowie Akademii Lubrańskiego. Materiały*, „Kronika Miasta Poznania”, 2/1999, s. 299-324.